

آموزش نقاشی به کودکان کم توان ذهنی

کاوه مقدم / کارشناس کاردرمانی و کارشناس ارشد روان شناسی و آموزش کودکان استثنایی
اشکان ایرانی / کارشناس ارشد کاردرمانی جسمانی

چکیده

فرایند یادگیری در کودکان کم توان ذهنی دارای اهمیت بسیاری است و باید همواره دارای انعطاف پذیری خاصی باشد. آموزش نقاشی از جمله فعالیت‌هایی است که می‌تواند قدرت درک، شناخت و یادگیری را در این گروه از کودکان افزایش دهد. در رابطه با نقاشی و آموزش آن به کودکان کم توان ذهنی، اهداف و راهبردهای آن باید به طور کامل مشخص باشد به گونه‌ای که معلم، روان‌شناس و یا کارشناس توان‌بخشی بتوانند به راحتی و به سهولت از آنها در امر یادگیری کودکان استفاده کنند.

مقدمه

به ما انتقال می‌دهد. بررسی و درک « زبان » نقاشی، اطلاعات ارزشمندی را در اختیار والدین، مربیان، روان‌شناسان و همه کسانی می‌گذارد که خواهان دریافت و درک راز و رمز جهان کودک هستند. در واقع با ابزاری چون نقاشی، کودک همه مسائل زندگی خود را به تجربه درآورده، خود را می‌آزماید و « من » خویشتن را بنا می‌کند. خطوط ترسیمی انعکاسی از دنیای عاطفی و هیجانی اوست و نقاشی به منزله جهانی است که به موازات افزایش هوشیاری و دگرگونی‌های کودک متحول می‌گردد. (دادستان، ۱۳۸۴)
نقاشی در کودکان کم توان ذهنی همچون کودکان عادی بسیار مهم است و آموزش آن در قالبی چون هنردرمانی یا نقاشی درمانی می‌تواند موجب تسهیل یادگیری و آموزش مهارت‌های اجتماعی، مهارت‌های ابراز وجود، اعتماد به نفس، کاهش استرس و اضطراب، ایفای نقش و نیز افزایش قدرت شناخت و ادراک در این دسته از کودکان شود.

از نقاشی و در کل هنرهای تجسمی به عنوان ابزاری برای برون فکنی، تخلیه هیجانی، ارائه افکار و نشان دادن احساسات، تعارضات و تمایلات درونی استفاده می‌شود. از گذشته‌های دور تا کنون همواره روان‌شناسان، معلمان، کارشناسان توان‌بخشی و همه افرادی که به نحوی با کودکان استثنایی سر و کار دارند به دنبال راهی برای حل مسایل، مشکلات و شناخت نقایص درونی این کودکان بوده و هستند و از آنجا که این گونه کودکان برخلاف کودکان عادی در بیان بسیاری از خواسته‌ها، هیجانان و مشکلات خود با دشواری‌هایی روبرو هستند، هنر به ویژه نقاشی می‌تواند به منزله راه حل مناسبی برای آنها باشد و در واقع هنرهای تجسمی چون نقاشی می‌تواند راه حل رویارویی با مشکلات را به متخصصان بالینی، توان‌بخشی و روان‌شناسان نشان دهد. نقاشی کودک در اصل یک پیام است و به عنوان ابزاری است که آنچه را که او نمی‌تواند به لفظ درآورد از آن طریق

آموزش نقاشی در کودکان کم‌توان ذهنی موجب رشد ذهنی آنها می‌شود و شناخت و ادراک را در آنها افزایش می‌دهد. افرادی چون گودیناف و هریس نقاشی را در بررسی هوش کودکان برجسته ساخته و براساس چگونگی ترسیم آدمک توسط کودک به سنجش و نمره‌دهی بهره هوشی پرداختند و نیز با بررسی هزاران نقاشی در دختران و پسران تحول معنادار خصیصه‌ها و شکل‌ها و نیز تفاوت در آنها را ثابت کردند و در واقع از نقاشی به عنوان ابزاری برای ارزشیابی هوش و شناخت عواطف و احساسات کودک استفاده کردند.

بعد از مطالعات انجام گرفته توسط آنها، افرادی چون لورتابندر (۱۹۳۸) آندره‌ری (۱۹۴۷) و کوپیتز (۱۹۶۸) آزمون‌هایی را بر اساس کارهای نقاشی و ترسیمی کودکان ابداع کردند. آزمون بندرگشتالت که بر اساس مطالعات بندر استوار است در کشف آسیب مغزی در کودکان با مشکلات ذهنی موثر است و ارزش تشخیصی دارد و در عین حال از اشکال و خطوط آن می‌توان برای شروع آموزش نقاشی و ترسیم در کودکان کم‌توان ذهنی استفاده کرد. آزمون « کپی اشکال جمعی » که توسط آندره‌ری و استروپ تهیه و تکمیل گردید ابزاری ارزشمند در جهت ارزشیابی سازماندهی ادراکی فضایی و حافظه دیداری کودکان کم‌توان و حتی کودکان عادی است. نکته بسیار مهم این آزمون‌های نقاشی، این است که از همه آنها علاوه بر ارزشیابی می‌توان در

علاوه بر افزایش قدرت درک و شناخت با کمک نقاشی در کودکان کم‌توان ذهنی، این هنر تجسمی می‌تواند به لحاظ انعطاف‌پذیری و دارا بودن حس زیبایی شناختی در برنامه‌های درسی کودکان کم‌توان ذهنی انعطاف‌پذیری ایجاد کرده و یادگیری آنها را در مهارت‌هایی چون خواندن، نوشتن و محاسبه افزایش دهد. (کیس و دالی، ۲۰۰۸؛ کیس، ۲۰۰۶؛ آندریاس، ۲۰۰۵)

نقاشی به عنوان ابزاری برای تشخیص و درمان کودکان کم‌توان ذهنی

از ابتدای قرن بیستم میلادی تا کنون پژوهشگران زیادی در رابطه با آموزش نقاشی و اهمیت آن در کودکان کم‌توان ذهنی مطالعات گوناگونی را انجام داده‌اند. بسیاری از این مطالعات و پژوهش‌ها که توسط افرادی چون فروید^۲، گودیناف^۳، هریس^۴، ری^۵، بندر^۶ و کوپیتز^۷، در دهه‌های ۱۹۴۰ و ۱۹۳۰ میلادی انجام شده نشان می‌دهد که نقاشی می‌تواند به عنوان ابزاری تشخیصی و درمانی در مورد همه کودکانی که به نوعی دچار مشکلات ذهنی، رفتاری، حرکتی و حتی آسیب مغزی هستند به کار برده شود. مطالعات نشان داده که تمامی مشکلات، ترس‌ها، نگرانی، محبت، دوست داشتن، عشق لذت، اضطراب و شادی در نقاشی کودکان شناخته می‌شود. ممکن است که تصویر خورشید در نقاشی معنای خاصی داشته باشد و یا خانه‌ای که با رنگ‌های گوناگون ترسیم شده بجای کودک و از درون او سخن بگوید. انتخاب رنگ‌ها در نقاشی، چگونگی ترسیم خطوط، پرننگ و کم‌رنگ کشیدن آنها و نیز سایه زدن و حتی اندازه تصاویر در نقاشی می‌تواند در تحلیل فرافکنی نقاشی توسط متخصصان به کار برده شود.

مسئول پردازش تحریکات دیداری - فضائی است تقویت کند و در نتیجه موجب می شود که کودک درک بهتری از شکل و رنگ پیدا کند. بر اساس مطالعات دیگری که در زمینه تاثیر هنر نقاشی بر نیمکره های چپ و راست مغز صورت گرفته، بیانگر آن است که هر دو نیمکره های مغزی در درک هنر موثرند و آموزش نقاشی و یادگیری آن می تواند هر دو نیمکره چپ و راست را فعال کرده و مشکلات ادراکی و شناختی کودکان کم توان ذهنی را به حداقل رسانیده و کاهش دهد. (لووی^{۱۴}، ۱۹۸۷ به نقل از زایدل^{۱۵}، ۲۰۰۵؛ زایدل و همکاران، ۲۰۰۶)

اهداف آموزش نقاشی به کودکان کم توان ذهنی

در رابطه با کودکان کم توان ذهنی و آموزش نقاشی به آنها اهداف زیر در نظر گرفته شده است:

- ✓ کمک به کودک برای گسترش میزان حساسیت به دنیای تجسمی و نیز درک تجربه زیبایی شناختی
- ✓ کمک به کودک در ترغیب و بیان احساسات، عقاید و تجربه به صورت لامسه و دیداری
- ✓ ترغیب کودک به درک فرایندهای خلاقه شامل نمایش هنر نقاشی
- ✓ قادر ساختن کودک به داشتن تجربیات مفید و لذت بخش از ابزارهای هنری متفاوت و داشتن فرصت هایی برای کند و کاو و امتحان، تصور، طراحی، اختراع و برقراری ارتباط با مطالب مختلف هنری
- ✓ قادر ساختن همکاران به روبرو شدن با هیجانات و ارضای خلاقیت و موفقیت بالقوه از طریق فعالیت های هنری
- ✓ پرورش میزان حساسیت و لذت بردن و نیز بررسی هنرهای تجسمی چون نقاشی
- ✓ فراهم ساختن فرصت هایی برای کودک به منظور

روند آموزش نقاشی نیز استفاده کرد. (لانداگارتن^{۱۶}، ۱۹۹۶؛ هاشمیان و ابوحمزه، ۱۳۸۶؛ کیس و دالی، ۲۰۰۸؛ مارنات، ۲۰۰۳؛ دادستان، ۱۳۸۴)

برخی از پژوهشگران نیز از آموزش نقاشی در قالب هنردرمانی برای کاهش مشکلات شناختی و ادراکی کودکان کم توان ذهنی استفاده کردند که اولین رویکرد تاریخی در زمینه هنردرمانی کودکان با کم توان ذهنی به پژوهش ها و مطالعات لوون فلد^{۱۷} در سال (۱۹۵۷) بر می گردد که وی سطوحی را برای رشد مهارت های ترسیمی در کودکان تهیه و تنظیم نمود و بر اساس آموزش نقاشی و ترسیم به تقویت هر کدام از این سطوح پرداخت و تلاش کرد تا کودکان را در هر سطح تقویت نموده و به سطح بالاتر برساند.

افراد دیگری چون نامبرگ^{۱۸}، و کرامر^{۱۹} هنر درمانگرانی بودند که در دهه ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ میلادی به آموزش نقاشی در قالب هنردرمانی پرداخته و در مطالعات خود از روش های روان تحلیل گرانه نظیر تداعی آزاد، تفسیر رویا و فعالیت های برون فکنانه از طریق نقاشی استفاده کردند و تاکید آنها بر فرایندهای هوشیار و ناهوشیار از طریق هنر و حل مشکلات و تعارضات درونی کودکان کم توان ذهنی بود. در اواخر دهه ۱۹۷۰ میلادی نیز اوهلین^{۲۰} به این نکته تاکید کرد که کودکان در نقاشی هایشان به تصور از بدن^{۲۱} خود تاکید می کنند و آموزش آنها در زمینه نقاشی می تواند به درک « مفهوم بهتری از خود » کمک نماید. (آندریاس، ۲۰۰۵؛ کیس و دالی، ۲۰۰۸؛ صرافان، ۱۳۸۵)

به اعتقاد بسیاری از متخصصان اعصاب و روان، آموزش نقاشی با رشد کودک رشد پیدا می کند و می تواند در تقویت نیمکره های مغزی دخیل باشد. مطالعات در این زمینه حاکی از آن است که آموزش نقاشی و رنگ آمیزی می تواند لوب پس سری نیمکره راست مغزی را که

جای ممکن برای درک بهتر و عمیق تر مفهوم زیبایی متناسب با سن کودک ، باید از رنگ‌های تند، محرک و جذاب نظیر زرد، قرمز، نارنجی استفاده کرد. (کیس و دالی، ۲۰۰۸؛ صرافان، ۱۳۸۵؛ دادستان، ۱۳۸۴).

راهبردهای آموزش نقاشی به کودکان کم توان ذهنی بسیار زیادند ولی در اینجا به مهمترین آنها اشاره می‌شود که عبارتند از:

کپی کردن

کپی کردن^{۱۶} یا کشیدن نقاشی از روی مدل می‌تواند به عنوان یکی از راهکارهای آموزش نقاشی در مورد کودکان کم توان ذهنی در نظر گرفته شود. اما این راهبرد گرچه مزایای بسیاری دارد ولی قدرت خلاقیت را در کودکان محدود می‌کند. با این حال بسیاری از افرادی که با کودکان کم‌توان ذهنی سروکار دارند، آموزش نقاشی به این گروه از کودکان را صرفاً به کپی کردن از روی مدل محدود می‌کنند. اقدام اساسی در این زمینه این است که برای شروع به آموزش می‌توان از این راهبرد استفاده کرد، ولی بهتر است که با پیشرفت نقاشی این راهبرد را با راهبردهای آموزشی دیگر ترکیب کرد. برای کودکان کم‌توان ذهنی بهتر است که ابتدا از اشکال هندسی ساده نظیر یک دایره رنگی استفاده کرد و در عین حال که به کودک گفته می‌شود تا شکلی را شبیه به دایره یا گردی کشیده و رنگ کند می‌توان به آموزش اشکال هندسی، آموزش رنگ ، هماهنگی چشم و دست توجه دیداری و تمرکز نیز پرداخت. (صرافان، ۱۳۸۵؛ کیس، ۲۰۰۶؛ دالی، ۲۰۰۸).

نقاشی گروهی

در هنگام آموزش نقاشی به کودکان کم توان ذهنی می‌توان هم به طور فردی و هم به صورت گروهی به آنها

گسترش اینکه چگونه می‌توان با اثر هنری و افراد حرفه‌ای ارتباط برقرار کند

✓ قادر ساختن کودک به گسترش مهارت‌ها و شیوه‌های لازم برای بیان خلاقیت و خصوصیات فردی
 ✓ کمک به بهبود توانایی‌ها و مهارت‌های مرتبط با ادراک دیداری نظیر درک روابط فضایی ، تجسم و درک ثبات شکل .

✓ تجربه استفاده وسیع از روش‌های سازماندهی شده با طیفی وسیع از وسایل و ابزارهای هنری شامل : گچ نقاشی، پاستل، آبرنگ ، مداد رنگی ، مداد شمعی و ماژیک

✓ بررسی معنی‌دار و طراحی وسایل در حیطه اشکال دو و سه بعدی و افزایش میزان حساسیت به ویژگی‌هایی چون خط، شکل، رنگ، اندازه و نیز ویژگی‌های سه بعدی

راهبردهای آموزش نقاشی به کودکان کم‌توان ذهنی

در رابطه با راهکارها و روش‌های آموزش نقاشی ، متخصصان و معلمان استثنایی معمولاً می‌توانند از خلاقیت خود نیز استفاده کرده و روش‌هایی را برای آموزش بهتر ارائه کنند. نکته مهم در این روش‌ها و راهکارها این است که همه آنها باید به گونه‌ای باشد که کودک کم توان ذهنی انعطاف پذیری آنها را احساس کند. اگر که کودک کم توان ذهنی برنامه‌های هنری را نظیر برنامه‌ای چون ریاضی و یا ادبیات سخت و خشک بداند قطعاً همکاری لازم را نخواهد داشت و نیز اینکه بهتر است تا جای ممکن جنبه‌های لذت بخش از فرآیند آموزش هنر به ویژه هنرنقاشی حذف نشود. در ضمن بهتر است که در تمامی راهکارها حتماً در رابطه با ابزار و لوازم نقاشی و آموزش ، دقت کافی رعایت شود و تا

نقاشی در گروه نقاشی از روی مدل کپی کردن و یا نقاشی به صورت آزاد و تخیلی استفاده کرد. روش دوم بهتر است زیرا مطالعات نشان می‌دهد که نقاشی گروهی به صورت موضوع آزاد و تخیلی می‌تواند افکار جدید را بین کودکان رد و بدل کرده و نیز موجب افزایش همکاری و تعامل اجتماعی بهتر در آنها شود. (صرافان، ۱۳۸۵؛ کیس و دالی، ۲۰۰۸)

ترکیب موسیقی و نقاشی

برای کودکان کم توان ذهنی در سنین دبستانی و پیش دبستانی می‌توان موسیقی و نقاشی را با هم ترکیب کرد. موسیقی نیز مانند رنگ برای کودکان جذاب است. زیرا ریتم آن را به خوبی حس می‌کنند. در ضمن مطالعات روانی - عصبی نشان داده که آموزش نقاشی در کنار گوش دادن به موسیقی می‌تواند فرآیندهای عالی مغز را که در کورتکس رخ می‌دهد تقویت کرده و ارتقاء بخشد. کودکان می‌توانند در قالب کار گروهی از ترکیب موسیقی و نقاشی لذت ببرند. روش کار به این صورت است که به طور انفرادی یا گروهی از یک یا چند کودک خواسته می‌شود، تا با گوش دادن به موسیقی‌های مختلف، نقاشی‌هایی با موضوعات آنرا بکشند. نکته اساسی در این راهکار این است که نوع موسیقی می‌تواند ریتم بین خط و هماهنگی رنگ‌ها را روشن کند. بدین ترتیب کودک یاد می‌گیرد که با رسم و نقاشی نمی‌توان فقط اشیاء، پدیده‌ها و یا افراد را معرفی کرد، بلکه می‌توان احساسات، حرکات، ریتم صدا و حالات روانی را نیز بیان کرد. در مطالعه ای که گروهی از پژوهشگران روی کودکان کم توان ذهنی همراه با اختلال رفتاری انجام داده بودند، نتایج نشان داد که ریتم موسیقی می‌تواند به چگونگی ترسیم خطوط و نحوه رنگ آمیزی و حتی نوع رنگ تاثیر بگذارد. به

آموزش داد. مواردی که باید در این نوع آموزش و روش کار رعایت شود سطح توجه و تمرکز و طرز برخورد، رفتار و تعامل کودک با دیگران و به ویژه همتایان خود است. معمولاً کودکانی که به لحاظ دامنه توجه و تمرکز و یا وضعیت رفتاری، در سطح طبیعی و یا ایده آلی نیستند و بعضاً اختلالاتی در این زمینه دارند بهتر است که تا جای ممکن و تا رفع این مشکلات و یا تقلیل آنها در برنامه آموزش گروهی قرار نگیرند. در زمینه کودکان کم توان ذهنی چون سطح توجه، تمرکز، انگیزه و نیز تعامل بادیگران نظیر کودکان عادی نیست، بهتر است که ابتدا از رویکردهای توان بخشی، بازی درمانی، رفتار درمانی و حتی دارودرمانی در کنار آموزش نقاشی به صورت انفرادی استفاده کرد و به تدریج این کودکان را وارد گروه نمود. آموزش نقاشی گروهی، راهکاری آموزشی است که مزایای بی شماری دارد که از میان آنها می‌توان به تبادل و انتقال افکار جدید، کمک متقابل، بهبود تعامل و ارتباط فردی، توسعه و رشد رفتارهای اجتماعی اظهار نظر درباره عقاید خود و دیگران اشاره کرد.

برای گروه کودکان کم توان ذهنی معمولاً بین ۲ تا ۵ نفر کودک همتا کفایت. بهتر است که برای این گروه یک رهبر و یا در مواردی ناظر تعیین کرد که به درمانگر یا معلم کمک نماید. می‌توان برای آموزش

او الگو مطرح کرد و با استفاده از آزمون‌های فرافکن خانه-درخت-شخص و یا آزمون نقاشی آدمک گودیناف او را راهنمایی کرد (صرافان، ۱۳۸۵؛ کیس و دالی، ۲۰۰۸).

بحث و نتیجه گیری

با توجه به اهمیت و نقش هنرهای تجسمی به ویژه هنر نقاشی در تشخیص، درمان و آموزش کودکان کم توان ذهنی باید متخصصان، روان‌شناسان، معلمان و حتی خانواده کودک کم توان ذهنی با اهمیت این موضوع آشنا شده و از نقاشی به عنوان ابزاری مهم در کمک به حل مشکلات این کودکان استفاده کنند. به همین دلیل برنامه آموزش نقاشی باید به طور خاص در برنامه درمانی کودکان با مشکلات ذهنی قرار گرفته و نیز در مدارس به ویژه ساعات بیشتری به آن اختصاص داده شود. آموزش نقاشی در کودکان با مشکلات ذهنی موجب رشد آنها به لحاظ ذهنی شده و میزان شناخت و ادراک را در آنها افزایش می‌دهد و نیز به لحاظ روانی - عصبی آموزش این هنر موجب فعال‌سازی هر دو نیمکره مغزی می‌شود. به همین دلیل تمامی افرادی که با کودکان کم توان ذهنی سر و کار دارند و در امر آموزش و توان‌بخشی آنها همکاری می‌کنند باید اهداف لازم برای آموزش نقاشی را تعیین کرده و بر اساس همین اهداف برنامه آموزشی و راهبردهای مورد نظر را تعیین کنند.

نکته بسیار اساسی در آموزش، توجه به ابزار و لوازم نقاشی بر حسب علائق این کودکان و نیز روند آموزش آنهاست که بهتر است در مواردی به طور گروهی انجام گیرد و ترکیب چند راهبرد آموزشی نیز می‌تواند کمک موثری به این کودکان نموده و مشکلات آنها را در زمینه نقاشی کاهش دهد. ترکیب موسیقی و نقاشی و نیز

طوری که ریتم‌های تند و سریع موجب ترسیم خطوط پررنگ و استفاده از رنگ‌هایی چون قرمز شد، ریتم ملایم و یکنواخت موجب کشیده شدن خطوط کم رنگ و استفاده از رنگ ملایمی چون آبی یا سبز و برعکس، ریتم‌های تند و کند موجب کشیده شدن خطوط در هم و بر هم با رنگ‌هایی چون زرد و نارنجی در نقاشی شد. مطالعات دیگر استفاده از راهکار موسیقی و نقاشی در کودکان کم توان ذهنی افزایش توجه و تمرکز و مهارت‌های ادراکی را در این کودکان نشان داده است (زایدل و همکاران، ۲۰۰۵؛ کیس دالی، ۲۰۰۸؛ صرافان، ۱۳۸۵؛ آندریاس، ۲۰۰۵).

نقاشی آزاد

آموزش نقاشی با موضوع آزاد راهبرد آموزشی دیگری است که به ویژه در سنین دبستان و در کلاس‌های اول تا سوم بیشترین اهمیت را به لحاظ شناخت ویژگی‌های روانی کودک داراست. در زمینه نقاشی و از نظر کودک اجرای کار، بیش از نتیجه و محصول آن جالب است و کودک احساس می‌کند که کاری مربوط به خود را انجام می‌دهد. در این روش کودک توانایی کسب تجارب مخصوص به خود را دارد نه تجارب بزرگسالان را، به همین دلیل نباید بزرگسالان به دنبال آن باشند که آیا آثار و نقاشی کودک به لحاظ انتزاعی درست هست یا خیر و یا فقط در صورت درستی به او جایزه دهند. مهمترین عنصر این نوع راهبرد آموزشی این است که بزرگسالان تنها وسایل مورد نظر و نیاز برای نقاشی را به کودکان می‌دهند و محیطی را فراهم می‌کنند که کودک برای خلاقیت خود تشویق شود و حس زیبایی‌شناسی و افکار جدید را پیدا کند. در مواردی که کودک کم توان ذهنی قادر نیست آن طور که باید با موضوع آزاد نقاشی کند می‌توان در جلسات اولیه برای

آموزش نقاشی از روی کپی و مدل از جمله مهمترین راهبردهاست که می تواند موجب افزایش دقت و تمرکز در کودک کم توان ذهنی شود و نیز موجبات تخلیه هیجانی و عاطفی کودک را فراهم کند. تجربه نشان می دهد که ترکیب نقاشی آزاد و گروهی نیز برای کودک بسیار مفید است. آنچه بسیار اهمیت دارد این است که آثار این راهبردها بر نیمکره های مغزی بسیار بالاست و در واقع نقاشی و رنگ به عنوان محرک های بینایی بر لوب پس سری راست مغزی تاثیر مثبت گذاشته و با توجه به این مساله که بیشتر یادگیری کودک از طریق حس بینایی است و لوب پس سری نیمکره راست مرکز تعبیر و تفسیر و پردازش محرک های بینایی است در نهایت پردازش صحیح این محرک ها می تواند منجر به افزایش یادگیری در کودک کم توان ذهنی شود.

زیر نویس ها :

1. ego
2. Freud.A
3. Goodenough
4. Harris
5. Rey.A
6. Bender.L
7. Koppitz
8. Land garten
9. Leoven feld .W
10. Numberg.M
11. Kramer . E
12. Uhlin.D
13. Body Image
14. Levy
15. Zaidel
16. Copying

منابع:

- اولیوریو فراری، آنا. (۱۳۸۵). نقاشی کودکان و مفاهیم آن. چاپ نهم. ترجمه عبدالرضا صرافان. تهران: انتشارات دستان.
- دادستان، پریخ. (۱۳۸۴). ارزشیابی شخصیت کودک براساس آزمونهای ترسیمی. چاپ چهارم. تهران: انتشارات رشد.
- لاند، گارتن. (۲۰۰۲). «هنر درمانی بالینی». ترجمه: هاشمیان، کیانوش. ابو حمزه، الهام. (۱۳۸۶). تهران: نشر دانژه.
- مارنات، گری. گراث (۲۰۰۱). «راهنمای سنجش و آسیب روانی». ترجمه: پاشاشریفی، حسن پاشا. (۱۳۸۶). تهران: انتشارات رشد.
- Andreas , cynthia.(2005). *The effects of Art education on Promotion of visual_Perceptual skills*. USA : Florida University Press.
- Case,Caroline and Dalley,Tessa.(2008).*Art Therapy for children from Infancy to Adolescence*. USA :Newyork and Lodon: Routledge.
- Case,Caroline and Dalley,Tessa.(2006).*The Hand book of Art Therapy,2nd ed*. London:Routledge.
- Case,Carolne and Dalley,Tessa.(2006).*Working with children in Art Therapy.2nd ed*. London:Routledge.
- Silver,Rawley.(2001). *Art as language,Access to Thoughts and feelings through stimulus drawing*. USA:Routledge.
- Zaidel.A et al.(2006).*Neuropsychology of Art*.USA:Psucology Press.
- Zaidel.A et al.(2005).*Neuropsychology*.USA:Psychology Press.